

BELGISCH 'KLIMAAT- GOVERNANCE'

UCLouvain
SAINT-LOUIS BRUXELLES

RAPPORT VAN HET ACADEMISCH SEMINARIE #2

(BURGERLIJKE) VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT EN KLIMAAT

28 MEI 2018

KADER VAN HET SEMINARIE

Na de toelichting van de plaats die het klimaat heeft in het institutionele kader dat de perimeters van de actie van de Staat in België bepaalt, en na de vraagstukken over de relevantie van een eventuele verankering van het klimaat in de Grondwet (seminarie 1), was het seminarie van 28 mei gewijd aan de verantwoordelijkheid van de Staat met betrekking tot het klimaat.

Het gaat hier niet om de internationale verantwoordelijkheid (tussen staten) van België bij de uitvoering van de Overeenkomst van Parijs, noch om de verantwoordelijkheid tot naleving van de Europese wetgeving die primeert boven het nationale recht, maar om de verantwoordelijkheid van de Staat, *krachtens zijn eigen interne recht*, om op te treden in de strijd tegen de klimaatverandering en om zich daaraan aan te passen.

Die kwestie is de laatste jaren nooit aan bod gekomen, maar moet toch de nodige aandacht krijgen want ze leidde in juni 2015 tot de veroordeling van de Nederlandse staat: in een vonnis, uitgesproken door de Rechtbank van Den Haag, wordt de vraag gesteld naar de verantwoordelijkheid van Nederland¹ ten aanzien van zijn eigen burgers en zelfs de toekomstige generaties, omwille van het gebrek aan ambitie voor de vermindering van broeikasgassen, in een periode waarin het internationale kader echter nog altijd in een impasse zat, aangezien de voorgestelde argumenten twee jaar vóór de goedkeuring van de Overeenkomst van Parijs geschreven zijn.

Die argumenten, naar het Amerikaanse voorbeeld, brachten elementen van zogenaamd "gemeen" recht naar voren waarvan de toepassing op het klimaat tot dan toe extreem theoretisch of zelfs utopisch bleef. De rechter toonde zich daarin evenwel bezorgd en de *Urgenda*-beslissing, ook al werd er beroep tegen aangetekend, versnelde de komst van een echte golf van rechtsvorderingen, overal ter wereld², waarvan vele net gebaseerd zijn op de grondbeginselen van het nationale recht, inclusief de bepalingen uit het burgerlijk recht of, in de Angelsaksische wereld, uit de *common law*.

Rechtbank voor civiele zaken van Den Haag, 24 juni 2015

Urgenda v. Nederlandse Staat.

De stichting Urgenda stelt aan de rechter de vraag van de fout van de Staat omwille van het gebrek aan ambitie in de strijd tegen de broeikasgassen, op het niveau van het interne beleid, nog vóór de goedkeuring van de Overeenkomst van Parijs.

Een fout die ten aanzien van haar, ten aanzien van diegenen die ze vertegenwoordigt, van de toekomstige generaties en van de samenleving in het algemeen, zou begaan

1 Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689 / HA ZA 13-1396.

2 Zie de databank die online gezet is door het *Sabin Center for Climate Change Law* van de *Columbia Law School*, New-York: <http://climatecasechart.com>.

zijn, meer bepaald op basis van artikel 162 van boek 6 van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek krachtens hetwelk de verantwoordelijkheid van de Staat kan worden ingesteld in geval van schending van een subjectief recht, schending van een wettelijke verplichting of schending van de niet-geschreven standaard zijnde de zorgplicht.

De rechter verklaart de Nederlandse Staat schuldig aan nalatigheid ten aanzien van Urgenda (§ 4.93) en geeft de Nederlandse regering het bevel om ambitieuzer te zijn in de strijd tegen de broeikasgasemissies, door van een inspanning van 17% minder broeikasgassen ten opzichte van zijn emissies van 1990 te gaan naar een inspanning van 25% minder tegen 2020.

Tegen het vonnis is er beroep aangetekend, maar het creëert in de hele wereld een zekere rivaliteit.

Voor een volledig overzicht van de lopende rechtszaken, zie de databank die online gezet is door het Sabin Center for Climate Change Law van de Columbia Law School, New-York: <http://climatecasechart.com>.

Het is dus relevant om in België aandacht te besteden aan de mogelijkheden van die grondbeginselen, ongeacht of het nu gaat om het gemeen recht van de verantwoordelijkheid en/of het invoeren van de mensenrechten.

Het zal er niet op aankomen om hier de naleving van “*statutory duties*” - zoals we in het Engels zouden zeggen - te controleren, zijnde de naleving van de wetgeving die zeer specifiek goedgekeurd is om de klimaatproblematiek aan te pakken, zoals de inhoud van de Europese wetgeving, waarvan zeker is dat ze primeert op het nationale recht.

Het zal er veeleer op aankomen om te controleren hoe *vitaal* de “*interne motor*” is, die in het Belgische recht in staat is om de overheid ertoe aan te zetten om, al dan niet, een zekere *ambitie* op zich te nemen in de strijd tegen klimaatverandering.

Is de ambitie die de Staat zichzelf oplegt, enkel een politieke kwestie of is het ook een juridische kwestie? Om de uitwisselingen daaromtrent aan te sturen, kwamen tijdens het seminarie van 28 mei 2018 de volgende punten naar voren, waarvan hieronder een samenvatting gegeven wordt:

- ▶ Kan de Staat als “verantwoordelijk” beschouwd worden ten opzichte van zijn burgers? Kan de Staat een fout begaan? (Inleiding door prof. S. Van Drooghenbroeck)
- ▶ Wat zou foutief gedrag van de Staat op het vlak van klimaat zijn? Moet het bestaande recht gewijzigd worden om dergelijke mogelijkheden toe te laten? Het burgerlijk wetboek bijvoorbeeld? (Inleiding door prof. X. Thunis)
- ▶ Wat zijn de rechtsbevoegdheden van de vorderingen die wereldwijd reeds ingesteld zijn en in hoeverre zijn die in België relevant? (Inleiding door prof. J. Spier en prof. C. Cournil, alsook door H. Schoukens).

SEMINARIE 2
28 MEI 2018
(BURGERLIJKE) VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT EN KLIMAAT

KADER VAN HET SEMINARIE	2
1. DE STAAT, VERANTWOORDELIJKE PERSOON VOOR DE RECHTER	5
1.1. De belangrijkste raderen van de verantwoordelijkheid.....	5
1.2. De zogeheten burgerlijke verantwoordelijkheid en de essentiële elementen ervan	6
1.3. De burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat	7
a) De scheiding der machten is geen belemmering	7
b) Specifieke kenmerken in verband met de hoedanigheid van de dader	7
1.4. Burgerlijke verantwoordelijkheid en klimaat	9
a) Geen specifieke wettelijke bepaling	9
b) De schade aan burger en/of klimaat	10
c) Oorzakelijk verband	11
2. KLIMAATGEBONDEN RECHTSVORDERINGEN TEGEN DE STAAT	12
2.1. De golf	12
2.2. De incidentie van die golf	13
3. KLIMAAT EN BURGERLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT IN BELGIË: STAND VAN ZAKEN EN PISTES IN DE HUIDIGE STAND VAN HET RECHT	15
3.1. De fout/het "ius": een te definiëren gedragsnorm	15
a) Op zoek naar een formele norm die een gedrag ten aanzien van broeikasgassen voorschrijft	16
b) Een normaal voorzichtig en voorzorg gedrag	18
c) Benadering gebaseerd op de fundamentele rechten	19
3.2. De te kenmerken schade	21
3.3. Het te leggen oorzakelijk verband	22
3.4. Het "remedium": zal de kwestie in het Belgische recht gehoord worden?	23
4. NIEUWE BELGISCHE STELSLS INZAKE VERANTWOORDELIJKHEID?	25
4.1. Opname van klimaat/leefmilieu in het Burgerlijk Wetboek: perspectieven	25
4.2. De lopende hervorming van het Burgerlijk Wetboek: potentieel van het huidige ontwerp	28
Colofon	30

1. DE STAAT, VERANTWOORDELIJKE PERSOON VOOR DE RECHTER

- ▶ *De Staat is verantwoordelijk ten aanzien van zijn burgers, en zijn gedrag is onderworpen aan de controle van de rechter.*
- ▶ *De rechter zal er zich op toeleggen om de “gedragsnorm” te identificeren die de Staat moet aannemen, afgemeten aan verschillende bronnen. Waaronder: de inhoud van een internationale overeenkomst, de modelrol die verwacht wordt vanwege de Staat, de wetenschappelijke expertise.*
- ▶ *Die verantwoordelijkheid van de Staat is ook een verantwoordelijkheid in de zin van het burgerlijke recht. Dat is niet in strijd met de scheiding der machten (Cassatie, 2006).*
- ▶ *De burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat veronderstelt, in afwezigheid van een specifiek stelsel inzake klimaat op heden, de uitvoering van drie voorwaarden: fout – schade – oorzakelijk verband.*
- ▶ *Niet makkelijk maar niet onmogelijk, gelet op de recente vooruitgang in de rechtspraak, buiten België.*
- ▶ *De bepalingen van de Overeenkomst van Parijs kunnen vorm geven aan het normale en toegewijde gedrag dat verwacht wordt vanwege een Staat die ontwikkeld is zoals België, alsook aan de urgentie van klimaatverandering.*
- ▶ *De differentiatie, die typisch is voor het Akkoord van Parijs, kan een positieve rol spelen in de individualisering van de verantwoordelijkheid van de Staat.*
- ▶ *De afwezigheid van een specifieke verantwoordelijkheid ten aanzien van het klimaat, die vervat zou zijn in een wetgeving, laat in de toekomst geen vooruitgang in de rechtspraak vermoeden. De huidige teksten verlenen de rechter een brede beoordelingsmarge.*
- ▶ *De rechtbanken staan open voor verenigingen en burgers, onder druk van het Verdrag van Aarhus, op het vlak van milieu, hetgeen gunstig is om nieuwe, op heden nog nooit verkende kwesties aan de rechter voor te leggen.*

1.1. DE BELANGRIJKSTE RADEREN VAN DE VERANTWOORDELIJKHEID

Verantwoordelijkheid is de als juridische regel geldende verplichting om voor het gerecht rekenschap af te leggen over gedrag en/of schade en de burgerlijke/strafrechtelijke/disciplinaire gevolgen ervan te dragen.

Die algemene definitie van “verantwoordelijkheid” steunt op vier elementen:

- ▶ een gedragsnorm naar de maatstaf waarvan men kan oordelen dat de handeling van die of die handelende persoon wettig of onwettig is (een “*ius*”);
- ▶ een dwingend institutioneel mechanisme dat in staat is om recht te spreken over iets wettigs of onwettigs (een plaats, zoals een rechtbank);
- ▶ een recht om in rechte op te treden (een “*locus standi*”);

- **een afdwingbaarheid**, ofwel de mogelijkheid, via een institutioneel mechanisme, om de schade ten laste te leggen van een dader en er schadevergoeding voor te eisen (de juiste actor identificeren).

Burgerlijke verantwoordelijkheid is *een* vorm die een dergelijk mechanisme kan aannemen. Maar er zijn andere vormen: strafrechtelijke verantwoordelijkheid, procedurele verantwoordelijkheid, verantwoordelijkheid in de zin van de rechten van de mens enz.

Die verschillende “polen” van verantwoordelijkheid kunnen allemaal evolueren om de huidige uitdagingen (meer bepaald op het vlak van klimaat) beter in aanmerking te kunnen nemen, vaak op verzoek van de rechtspraak of van het internationale recht. Het internationale recht weegt op een doorslaggevende manier op de beslissing van de interne rechter (zoals we zien met betrekking tot de toegang tot justitie in milieuaangelegenheden, onder impuls van het Verdrag van Aarhus).

1.2. DE ZOGEHETEN BURGERLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID EN DE ESSENTIËLE ELEMENTEN ERVAN

De kern van de zogeheten “burgerlijke” verantwoordelijkheid is vervat in de artikelen 1382 en volgende van het Burgerlijk Wetboek.

Die verantwoordelijkheid wordt gekenmerkt door drie **essentiële elementen**:

- Een fout (ofwel objectief gedefinieerd ten opzichte van een expliciete gedragsnorm, ofwel gedefinieerd ten opzichte van de norm van het “**normaal voorzichtige en toegewijde gedrag**”, ofwel subjectief gedefinieerd met verwijzing naar het individuele recht van een derde);
- (Materiële of morele) schade;
- Een oorzakelijk verband tussen de fout en de schade.

Er bestaan evenwel andere soorten stelsels, zoals de zogeheten objectieve verantwoordelijkheid, zonder fout, die op het vlak van het milieu bestaat.

De typische elementen van die burgerlijke verantwoordelijkheid zijn niet gedefinieerd in het Burgerlijk Wetboek, wat de rechter veel speelruimte geeft om ze te interpreteren.

Die onbepaaldheid was met name een voordeel voor het aan de kaak stellen van de verantwoordelijkheid van de overheden voor hun acties/nalatigheid en, op een nog gebrekkige manier, voor de bevestiging van een verantwoordelijkheid wegens ecologische schade.

Die vrijheid van interpretatie is evenwel niet onbeperkt.

Het begrip verantwoordelijkheid is zowel een **juridisch** als een **politiek** (en natuurlijk een ethisch) begrip, en de domeinen ervan strekken zich zowel tot de horizontale verhoudingen tussen burgers uit als tot de diverse verhoudingen tussen de Staat en de burgers.

1.3. DE BURGERLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT

Is de Staat verantwoordelijk in de zin van het burgerlijke recht? Kan hij veroordeeld worden omwille van de fouten die hij begaat? Als de rechter de Staat veroordeelt, overtreedt hij dan niet het principe van de scheiding der machten?

a) De scheiding der machten is geen belemmering

Het Hof van Cassatie bevestigt het: het principe van de scheiding der machten, dat beoogt een evenwicht tot stand te brengen tussen de verschillende overheden van de Staat, impliceert niet dat die, algemeen gezien, gevrijwaard zou zijn van de verplichting om de schade te vergoeden die bij de uitoefening van de wetgevende functie veroorzaakt is aan een ander door zijn fout of door de fout van zijn organen. Door het foutieve karakter van het schadelijke gedrag van de wetgevende macht te beoordelen, mengt deze rechtbank zich niet in de wetgevende functie en in het politieke proces voor de uitwerking van de wetten maar voegt het zich naar de taak van de rechterlijke macht om de burgerlijke rechten te beschermen (28 september 2006).

De Staat als wetgever kan zelfs verantwoordelijk worden gesteld: *"Een rechtbank van de rechterlijke orde die heeft kennisgenomen van een vordering tot herstel van schade veroorzaakt door een foutieve aantasting van een recht dat is vastgelegd door een hogere norm die de Staat een verplichting oplegt, is bevoegd om na te gaan of de wetgevende macht op passende of toereikende wijze zijn wetgevende opdracht heeft uitgevoerd zodat de Staat die verplichting kan nakomen, ook al verleent de norm die ze oplegt de wetgever de macht om te beoordelen welke middelen moeten worden aangewend om de naleving ervan te verzekeren"*.

b) Specifieke kenmerken in verband met de hoedanigheid van de dader

De burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat is momenteel in alle opzichten gebaseerd op het stelsel van de burgerlijke verantwoordelijkheid van gemeen recht, maar bevat ook specifieke kenmerken in verband met de hoedanigheid van de dader (overheidsinstantie).

Deze specifieke kenmerken zijn onder meer de volgende:

- ▶ Het verwachte gedrag vanwege een Staat: het "*ius*" (en de fout die erdoor wordt vastgesteld) zal voortvloeien uit de internationale, Europese of nationale normen. Die normen kunnen afkomstig zijn van het gewone internationale recht (bv.: *Akkoord van Parijs, Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens*), uit het afgeleide Europese recht (een verordening, een richtlijn) maar ook uit de *algemene beginselen* uit het internationale of grondwettelijk recht (bv.: *het principe van gezamenlijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid?*). Die normen kunnen een positief gedrag of een nalatigheid voorschrijven, maar opdat ze een vaststelling van burgerlijke verantwoordelijkheid kunnen rechtvaardigen, moet het gedrag dat ze voorschrijven in elk geval met voldoende nauwkeurigheid bepaald worden (niet vaag of onduidelijk beschreven zijn, of enkel gesuggereerd zijn). Bij gebrek aan identificeerbare (geschreven of niet-geschreven) normen kan een twee-

de benadering zich ook beroepen op de *gedragsnorm van de "normaal voorzichtige en toegewijde overheidsinstantie"*, naar analogie van de norm van de normaal voorzichtige en toegewijde persoon die als standaard dient in het gemeen recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid. Tot slot neemt een derde benadering *de fundamentele rechten van de burgers* (vastgesteld in de Grondwet en het internationale recht), en de daaruit voortvloeiende verplichting van de Staat om die rechten te respecteren-te beschermen-uit te voeren, als uitgangspunt.

- ▶ Het Hof van Cassatie heeft sinds geruime tijd toegestaan dat de burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat aan de kaak wordt gesteld, los van de betrokken macht en los van het foutieve orgaan, zowel *voor de positieve acties van die overheden als voor hun nalatigheid* (onvermogen, dat gebrek aan ambitie en actie kan beogen). Het "Belgische arsenaal" van de burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat is dus zeer volledig.
- ▶ De "*locus standi*" (meer bepaald het procesbelang dat vereist is om toegang tot de rechtbank te krijgen) is aan het evolueren in het Belgische recht, onder impuls van het Verdrag van Aarhus. Het procesbelang wordt in elk geval toegekend aan elk slachtoffer van de schade die zijn hoedanigheid van slachtoffer kan aantonen (klassiek concept). Het werd onlangs ook toegekend aan organisaties die optreden voor de bescherming van het milieu, met verwijzing naar hun maatschappelijk doel. Ook al heeft het Hof van Cassatie traditioneel een terughoudend standpunt in deze zaken ingenomen (veel meer dan het Grondwettelijk Hof en de Raad van State), toch kende dat standpunt op 11 juni 2013 een belangrijke kentering en evolueert het naar een grotere erkenning van de acties van collectief belang.
- ▶ De toerekenbaarheid **afdwingbaarheid** vormt grotere problemen die verband houden met de federale structuur van de Belgische Staat. De verdeling van de bevoegdheden heeft gevolgen op het vlak van de burgerlijke verantwoordelijkheid: bij de bepaling van de gedragsnorm **zou een overheid niet verantwoordelijk geacht kunnen worden voor nalatigheid inzake een handeling/een beleidslijn waarvoor ze geen bevoegdheid heeft**; wat betreft de eventueel denkbare bevelen vanwege de rechter **zouden die bevelen geenszins de bevoegdheidsverdeling mogen beteugelen, maar ze zullen zich er volledig moeten naar voegen, op straffe van nietigheid**. De lessen uit het vorige seminarie brengen de moeilijkheden aan het licht die deze bevoegdheidsverdeling kan veroorzaken.
- ▶ **Het in solidum-karakter van de herstelverplichtingen en uit het gemeen recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid zou evenwel een mogelijke oplossing kunnen aanreiken voor die impasse**. Aangezien de medeverantwoordelijken voor het optreden van schade wegens medeschuld burgerlijk gehouden zijn om die schade te vergoeden (en tegelijkertijd voor de burgerlijke rechter vervolgd kunnen worden, zelfs al zijn hun fouten verschillend), zou het mogelijk moeten zijn om de Gewesten, de federale staat en de Gemeenschappen te vervolgen voor hun respectief gebrek aan actie, zonder evenwel aan te nemen dat ze allemaal verantwoordelijk zijn voor dezelfde fout (en daarbij de bevoegdheidsverdeling die hun toepasbare gedragsnorm beperkt, en dus hun respectieve verantwoordelijkheid te ontkennen). Het gebrek aan actie van de verschillende overheden kan dus gezamenlijk beschouwd worden als verschillende (gebaseerd op eigen gedrags-

normen) maar concurrerende fouten (medeschuld), die, door hun cumulatie, schade veroorzaakt hebben die ze gezamenlijk moeten vergoeden.

- ▶ Wat betreft de bevelen van de rechter betreft, zal het aan hem zijn om deze te verduidelijken in het licht van de bevoegdheidsverdeling, of om deze zodanig te formuleren dat ze compatibel blijken met die verdeling (de uitwerking van een plan, bijvoorbeeld, kan worden bevolen met inachtneming van de bevoegdheidsverdeling). Voor het overige zal de gedagvaarde overheid gewoon automatisch vrijgesteld worden van elke verplichting die zij grondwettig niet kan nakomen.

1.4. BURGERLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID EN KLIMAAT

a) Geen specifieke wettelijke bepaling

Net zoals de burgerlijke verantwoordelijkheid van de overheden maakt de burgerlijke verantwoordelijkheid “op het vlak van het klimaat” in het Belgische recht op heden niet het voorwerp uit van een specifieke wettelijke bepaling. Behalve enkele specifieke stelsels met betrekking tot marien milieu, kernenergie en toxisch afval maakt de burgerlijke verantwoordelijkheid “op het vlak van het milieu” niet het voorwerp uit van een generieke bepaling³. Het is dus ook **door middel van het gemeen recht** van de burgerlijke verantwoordelijkheid dat de milieu- en klimaatuitdagingen geleidelijk aan de burgerlijke rechtbanken binnendringen.

Wat de fout betreft, stellen we op het vlak van het klimaat vast dat het moeilijk is om de toepasbare normen te identificeren ten opzichte waarvan het gedrag dat aanleiding geeft tot een geschil, beoordeeld moet worden. Die vaststelling geldt voor de meerderheid van de aantastingen van het milieu en is nog versterkt op het vlak van de klimaatontregeling.

Het bestaan van een duidelijke norm die een bepaald gedrag oplegt aan een voldoende geïdentificeerde actor is zeldzaam in de huidige stand van het klimaatrecht. De uitvoering van de norm van het normaal voorzichtige en toegewijde gedrag biedt ook geen veilige ondersteuning meer. Maar die belemmering werd overwonnen in eerste aanleg in de Urgenda-rechtspraak (in Nederland).

Aangezien de klimaatproblematiek een globaal probleem is voor wat de oorzaken en de gevolgen betreft dat op ruime schaal gedeelde en verankerde gedragingen aan de kaak stellen, is het a priori moeilijk om individuele fouten te identificeren (maar ook die belemmering werd overwonnen in de zaak Urgenda in Nederland), en om vast te stellen dat gedrag of gebrek aan actie die lange tijd beschouwd werden als wettelijk, nu indruisen tegen de norm van zorgvuldigheid en voorzichtigheid (een verandering die zou kunnen voortvloeien uit de Overeenkomst van Parijs en uit de internationale overeenkomst inzake collectieve doelstellingen?).

³ De uitvoering van richtlijn 2004/35 inzake burgerlijke verantwoordelijkheid kan niet lijken op een stelsel van burgerlijke verantwoordelijkheid.

b) De schade aan burger en/of klimaat

Wat betreft de **schade**, is het milieu tot nu toe voornamelijk via twee wegen de Belgische burgerlijke verantwoordelijkheid binnengedrongen: de materiële schade (*voor de verzoekers*) die voortkwam uit schade aan het milieu (verlies van goederen of van hun vruchten of producten, devaluatie, ...); de morele schade (*idem*) die veroorzaakt is door aantasting van bepaalde milieus met een bijzonder belang (bijzondere gehechtheid aan een plaats, uitzicht, wandelactiviteiten, ...). De schade is dus afgebakend gebleven in een "antropocentrisch" perspectief, dat het bestaan van schade aan *een of meerdere mensen* eist.

Om die verschillende redenen (vaststellingen die op ruime schaal gedeeld worden in de vergelijkende praktijk van het milieurecht) trekt het begrip verantwoordelijkheid wegens "zuivere" ecologische schade de aandacht en is het voortaan vervat in bepaalde rechtsstelsels.

Los van de rechtstreekse schade aan bepaalde menselijke verzoekers, heeft die milieuschade (de natuur op zich) via de rechter haar intrede gemaakt in het internationale recht (Internationale Hof van Justitie, *Costa Rica c. Nicaragua*) en in Frankrijk, dat een echte voorsprong heeft op dat vlak (Frans Burgerlijk Wetboek, nieuwe artikelen 1246 tot 1252), na de zaak Erika.

In het Franse recht heeft het vonnis in de zaak *Erika* (olieramp) van het Hof van Cassatie aanleiding gegeven tot de herziening van het Burgerlijk Wetboek. In België zijn de Raad van State en het Grondwettelijk Hof niet verder gekomen dan het toekennen van de vergoeding van *morele* schade omwille van de aantasting van het milieu – voor zover er voldoende concrete elementen zijn om die te rechtvaardigen – zonder een knoop door te hakken wat betreft de erkenning van een verantwoordelijkheid wegens "zuivere" ecologische schade (aan het milieu op zich, los van de collectieve of particuliere belangen). Het Belgische recht werd op die manier, via de administratieve en grondwettelijke rechtspraak, beschreven als zijnde "halverwege blijven steken".

Het Hof van Cassatie zou dit statuut van "halverwege" kunnen overschrijden omdat het zich nog niet heeft moeten uitspreken over het onderwerp. Het is dus niet onmogelijk dat het het Franse Hof van Cassatie volgt om het recht op vergoeding van de "zuivere" ecologische schade, los van de zowel materiële als morele schade van de mensen uit het aangetaste milieu, te erkennen.

Is een milieuramp noodzakelijk om dit verder uit te diepen? De wetgever kan hierop vooruitlopen en het stelsel van de burgerlijke verantwoordelijkheid versoepelen om rekening te houden met die ecologische schade, naar het voorbeeld van het Franse stelsel.

Die nadruk op schade en vergoeding is typisch voor het recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid. Het impliceert een responsabilisering "naar beneden", nadat de schade veroorzaakt is, maar ook "naar boven", krachtens een principe van preventie van het optreden van die schade. Specifiek aan de zaak Urgenda is bovendien dat het vonnis niet gekenmerkt wordt door de toekenning van een vergoeding voor de veroorzaakte schade,

ten laste van de overheid, maar door het **bevel om meer inspanningen te doen**, uitgesproken door de rechter ten aanzien van de Staat.

c) Oorzakelijk verband

Wat betreft het **oorzakelijke verband**, tot slot, worden de verantwoordelijkheidskwesties in verband met klimaatontregeling gekenmerkt door een bijzonder los oorzakelijk verband tussen schuld en schade. Opdat de verantwoordelijkheid kan worden ingeschakeld, moet er een oorzakelijk verband zijn tussen *een* bepaalde schuld en *een* bepaald geval van schade.

Meermaals werd benadrukt dat **de onduidelijkheid van de formuleringen in het Burgerlijk Wetboek providentieel is voor de mogelijkheden inzake evolutieve interpretatie die het laat**. Die onduidelijkheid laat immers een grote marge qua denkbare juridische vooruitgang zonder voorafgaande wetgevende machtigingsverklaring. Een vernieuwende interpretatie van de Belgische bepalingen zou kunnen leiden tot dezelfde wezenlijke resultaten als die die verkregen zijn voor het Franse Hof van Cassatie. Die resultaten zouden vervolgens *al dan niet* geconsolideerd kunnen worden door een bijbehorende wijziging van het Belgische Burgerlijk Wetboek. Maar moet men wachten op een ramp en op het vonnis dat daaruit zal voortvloeien om daartoe te komen?

2. KLIMAATGEBONDEN RECHTSVORDERINGEN TEGEN DE STAAT

- ▶ *Het aan de kaak stellen van de verantwoordelijkheid van de Staat, op burgerlijk vlak of vanuit grondbeginselen van de Common Law, al dan niet gecombineerd met een discours over de schending van de mensenrechten, is een constante in de vele rechtsvorderingen die gekend zijn op het vlak van klimaat.*
- ▶ *Die vinden hun oorsprong in initiatieven die gedragen worden door het middenveld (en de academische wereld) in de Verenigde Staten (waaronder, in Oregon, de zaak Juliana).*
- ▶ *Europa kent op dat vlak een zeker juridisch succes, zowel naar inhoud toe (veroordeling van Nederland) als wat betreft de kwestie van het procesbelang (Duitsland, geval van de Peruviaanse landbouwer).*
- ▶ *Dit succes krijgt navolging en inspireert.*
- ▶ *Het ligt aan de basis van het thema van dit seminarie.*
- ▶ *De rechter wordt beschouwd als de nieuwe bewaker van de klimaatzaak.*

2.1. DE GOLF

We stellen op het vlak van klimaat een golf van rechtsvorderingen⁴ vast die, voor nationale rechters, over heel de wereld quasi gelijktijdig allemaal interessante gelijkenissen vertonen.

De actoren die rechtsvorderingen instellen (over het algemeen NGO's of individuen met een kwetsbaar profiel voor klimaatontregeling, maar soms ook conservatieve bewegingen die de op het klimaat gemotiveerde hervormingen proberen te vertragen) beantwoorden aan **verschillende strategieën**. Hun motieven zijn onder meer: de weerstand tegen de ontregeling, het stimuleren om het klimaat in aanmerking te nemen in de beslissingsprocedures, de versterking van de transparantie, de versterking van de ambitie en de medewerking van de burger aan de uitwerking van het beleid.

Wat betreft hun juridische argumenten, zijn die vorderingen over het algemeen **hybride**: de verantwoordelijkheid wegens schuld van de staat gaat samen met het inroepen van de fundamentele rechten van de burgers en van de internationale of grondwettelijke verplichtingen (die verschillende instrumenten voeren voor het merendeel ook een

4 Zie de databank die online gezet is door het *Sabin Center for Climate Change Law* van de *Columbia Law School, New-York*: <http://climatecasechart.com>. In België is een zaak hangende voor de Franstalige rechtbank van eerste aanleg van Brussel, de "Klimaatzaak" (<https://affaire-climat.be>). In de Verenigde Staten is de lopende zaak die als meest symbolisch beschouwd wordt, de zaak Juliana, in Oregon (<https://www.ourchildrenstrust.org/us/federal-lawsuit>). Voor het Hof van Justitie van de Europese Unie is onlangs ook een vordering ingesteld, in mei 2018, door een groep van gezinnen (<https://peoplesclimatecase.caneurope.org>).

autonome inroeping uit, los van de kwestie van de schuld inzake burgerlijke verantwoordelijkheid). **Het aan de kaak stellen van de burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat is dus een instrument dat voor diverse doeleinden gebruikt wordt, en over het algemeen in combinatie met andere juridische argumenten.**

De cumulatie van de argumenten en van de technieken voor responsabilisering van de overheden staat over het algemeen centraal in de strategie van de actoren die dat soort voorzieningen in werking stellen; **het streefdoel daarbij is voornamelijk dat van een symbolische verklaring bedoeld om een invloed uit te oefenen op de politieke keuzes.**

2.2. DE INCIDENTIE VAN DIE GOLF

Ook al worden niet alle vorderingen die momenteel ingesteld worden tegen de overheden, met succes bekroond, zelfs al gaan vele ervan over tot het procesbelang, toch hebben ze vele troeven, zowel door hun **symbolische gewicht** als door de **mediatisering** van de klimaatkwesties die eruit voortvloeit.

Het is niet uitgesloten dat die vorderingen sommige beleidsverantwoordelijken ertoe aanzetten om meer acties te ondernemen – die dimensie, die nochtans meest wordt nagestreefd, blijft natuurlijk de moeilijkste om te objectiveren. Die mediatisering is zeer in trek bij de voorstanders van een doeltreffend klimaatbeleid en vormt een drukmiddel.

We haalden met name het sterke vermoeden aan dat de zaak *Urgenda* ertoe heeft bijgedragen om de Nederlandse beleidsinitiatieven inzake klimaat nieuw leven in te blazen, in het bijzonder zolang het beroep hangende is en het er voor de Staat op aankomt om zijn ambitie aan te tonen.

Die vorderingen zijn ook de gelegenheid voor **vernieuwende interpretaties van de bestaande juridische instrumenten**, die in specifieke gevallen leiden tot het **opstellen van de rechtbanken voor nieuwe verzoekers**, tot een milieu-gerelateerde uitbreiding van de **fundamentele rechten**, tot **procedurewijzigingen** die meer ruimte laten voor klimaatoverwegingen of zelfs tot **de identificatie van nieuwe verplichtingen bij de Staten**. Die gerichte juridische vooruitgang is interessant en kan soms nieuwe manieren ontsluiten om een gerichte invloed uit te oefenen op het klimaatbeleid.

De vorderingen inzake verantwoordelijkheid trekken ook de aandacht van de verzekeringssector, die geconfronteerd wordt met de noodzaak om voortaan rekening te houden met de realiteit van de risico's van klimaatverandering.

Men benadrukte evenwel ook de **bepkeringen** van die vorderingen. De verantwoordelijkheid blijft een **individueel instrument van intern recht**, dat a priori **weinig compatibel is met uitdagingen die onze planeet aangaan**. De burgerlijke verantwoordelijkheid werd beschreven als een instrument dat zeer nuttig kan blijken maar zeer individueel

blijft: ze beoogt altijd *een* dader en *een* slachtoffer van *een* schadegeval, volgens *een* nationaal recht.

Dat instrument kan evenwel beleidslijnen doen veranderen door vraagstellingen uit te lokken die de Staten uit hun comfortzone kunnen halen en de eisen van de burgers hogerop te brengen ("het klimaat, eenieders zaak").

3. KLIMAAT EN BURGERLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT IN BELGIË: STAND VAN ZAKEN EN PISTES IN DE HUIDIGE STAND VAN HET RECHT

- ▶ *Het gedrag van de Staat is geconditioneerd door de internationale eisen (waaronder de verplichting tot vooruitgang en de collectieve doelstelling, maar ook de avant-garderol die verwacht wordt van de ontwikkelde landen) en de stand van de wetenschap.*
- ▶ *De initiatieven die elders genomen worden, door vergelijkbare Staten, zouden een invloed kunnen uitoefenen op de beoordeling van de gedragsstandaard.*
- ▶ *Opkomende principes kunnen ook in aanmerking worden genomen door de rechter ("soft law").*
- ▶ *Het invoeren van de mensenrechten heeft de moeilijkheid dat een statuut van slachtoffer moet worden aangetoond.*
- ▶ *Het verwijzen naar de toekomstige generaties is een relevant instrument om de link met particuliere belangen trachten te versoepelen.*
- ▶ *Het vergoeden van "zuivere" ecologische schade is nog niet algemeen voorzien in de Belgische wetgeving maar zou kunnen voortvloeien uit een evolutie van de rechtspraak.*
- ▶ *Moeten we wachten op een nieuw vonnis om de beleidslijnen op te schuiven?*

3.1. DE FOUT/HET "IUS": EEN TE DEFINIËREN GEDRAGSNORM

Op het vlak van het klimaat is het moeilijk om de gedragsnorm te identificeren, in de huidige stand van het recht en onverminderd de evidente mogelijkheden uit de Overeenkomst van Parijs en uit het afgeleide Europese recht ("energiepakket" en de lijst van acht richtlijnen die momenteel herzien of goedgekeurd worden teneinde de nieuwe doelstelling inzake energie-efficiëntie die tegen 2030 op het niveau van de Unie vastgelegd is, te versterken. In tegenstelling tot de Europese ratificatie van het Protocol van Kyoto heeft de Europese ratificatie van de Overeenkomst van Parijs niet geresulteerd in de goedkeuring van een wetgeving die voor iedere Staat nauwkeurige, afzonderlijke inspanningen voor de vermindering van broeikasgassen vastlegt).

Er bestaan momenteel slechts weinig juridische instrumenten die een schending duidelijk kunnen vaststellen, als we kijken naar de globale inspanning van België voor de vermindering van broeikasgassen en naar de beloofde "visie" over dit onderwerp. Tijdens het seminarie werden evenwel talrijke pistes aangehaald.

a) Op zoek naar een formele norm die een gedrag ten aanzien van broeikasgassen voorschrijft

België is gebonden door zijn internationale verbintenissen (UNFCCC, het Protocol van Kyoto, het Amendement van Doha, de Overeenkomst van Parijs) en door het recht van de Europese Unie dat primeert boven zijn interne recht.

De voornaamste belemmering die een doeltreffende inzet van die teksten voor de rechters in de weg staat, is de moeilijkheid om uit die instrumenten, in de huidige stand van het recht, een nauwkeurige normatieve inhoud af te leiden die geschonden werd door de Staat en die rechtvaardigt dat zijn verantwoordelijk aan de kaak wordt gesteld. Opdat een foutieve nalatigheid kan worden vastgesteld, moet de norm die inging tegen die nalatigheid, een **bepaald gedrag** bij de Staat voorschrijven (en hem niet alleen een vage doelstelling opleggen).

Dit onderstreept de noodzaak om meer aandacht te schenken aan het concept van “**nationaal bepaalde bijdrage**” (“*Nationally Determined Contributions*” - NDCs) die de Overeenkomst van Parijs kenmerkt omwille van de volgende redenen:

- ▶ Die unilaterale verbintenis die op vrijwillige basis voorgesteld wordt, teneinde de collectieve doelstellingen te behalen, **zal kunnen worden ingezet om de Staat te confronteren met de gedragsnormen die hij zelf uit eigen beweging als noodzakelijk erkend heeft**.
- ▶ Zelfs al wordt die nog voor de goedkeuring van de Overeenkomst van Parijs uitgesproken, kan een precedent gevonden worden in het vonnis in eerste aanleg van de zaak *Urgenda*, die een doorslaggevend gewicht verleent aan de beloftes die eerder door Nederland op internationaal niveau gemaakt zijn.
- ▶ Kenmerkend voor de “nationaal bepaalde bijdrage” is dat deze noch op Belgisch niveau, noch – in principe – op het niveau van een andere lidstaat van de Unie bestaat. De Europese Unie zelf is momenteel immers de Partij die, voor alle lidstaten, de desbetreffende bijdrage die vereist is door de Overeenkomst van Parijs neergelegd heeft. De bijdragen van de lidstaten van de Europese Unie zijn dus allemaal verzameld in één enkele **Europese bijdrage** die niet verankerd is in een Europese wetgeving maar desalniettemin zeer nauwkeurig is en die als bindend beschreven wordt: **een verplichte vermindering van de broeikasgassen met 40% (ten opzichte van het niveau van 1990), die intern gerealiseerd wordt en tegen 2030 behaald moet worden**.
- ▶ De Overeenkomst van Parijs bevat procedurele verplichtingen maar ook inhoudelijke eisen die betrekking hebben op de inhoud van die bijdragen. **Die bijdragen zullen dus steeds moeten stijgen en overeenstemmen met het hoogst mogelijke ambitieniveau**. Ook al zijn die verbintenissen niet van die aard dat ze een volledige uitvoering kunnen afdwingen, toch kan men daar eisen uit halen die vermoedelijk een invloed zullen hebben op het gedrag van de Staat en op de wettigheid van zijn handelen ten opzichte van het interne recht.

- ▶ Wat betreft dat “**hoogst mogelijke ambitieniveau**”: ondanks het voorbehoud rond dit begrip (“rekening houdend met het principe van gezamenlijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden en zijn respectieve capaciteiten, gelet op de verschillende nationale omstandigheden”), vermoedde men dat het mogelijk was dat een rechter dat niveau een normatieve reikwijdte verleent om de verantwoordelijkheid van een van die Staten aan de kaak te stellen (waarvan het ambitieniveau duidelijk lager zou zijn dan wat voor hem mogelijk is, rekening houdend met zijn omstandigheden en zijn gedifferentieerde verantwoordelijkheid).

De individuele verantwoordelijkheid moet ook begrepen worden in het licht van een collectieve verantwoordelijkheid. De doelstelling om de stijging van de gemiddelde temperatuur van de aarde onder de **2°C** te houden (met name uitgedrukt in artikel 2 van de Overeenkomst en herhaald in de artikelen 3 en 4) bevestigt immers een **collectieve resultaatsverbintenis** bij alle ondertekenende Staten. De uitdaging bestaat er dus in de individuele bijdrage van de Staten te bepalen bij het begaan van een bewezen collectieve fout. De identificatie ervan zal door meerdere factoren bepaald worden, waaronder:

- ▶ **De avant-garderol** die de ontwikkelde landen altijd moeten spelen krachtens de Overeenkomst van Parijs, met inachtneming van het principe van gezamenlijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid, ook al is de bevestiging van die rol wat verwaterd. In de zaak *Urgenda*, die in een andere context uitgesproken is (vóór Parijs), waar men nog zeer openlijk verwees naar de “Annex-I landen”, was die avant-garderol doorslaggevend om de individuele verantwoordelijkheid van de Staat te beoordelen;
- ▶ Die principiële differentiatie, die typisch is voor het conventionele klimaatrecht, maakt de individualisering van de lasten denkbaar. België is een ontwikkeld land in de zin van de Overeenkomst van Parijs en blijft een Annex-I landen in de zin van het Raamverdrag en het Protocol.
- ▶ Als we toekomstgericht kijken, zou het plan van het Europees Parlement om een becijferd **koolstofbudget** voor de lidstaten van de Europese Unie te formaliseren (dat de noodzakelijke reducties zou weergeven om de doelstellingen van 1,5°C en 2°C van de Overeenkomst van Parijs te halen) de bepaling van de noodzakelijke nationale bijdragen (en dus het aan de kaak stellen van de individuele verantwoordelijkheid van de lidstaten op basis daarvan) kunnen vergemakkelijken.

Tot slot zijn de **algemene beginselen van het recht** ook normen naar de maatstaf waarvan de gedragingen van de Staten getest zullen worden.

Vershillende grondbeginselen van het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering (UNFCCC) van 1992 werden met succes ingeroepen voor de rechter van eerste aanleg in de zaak *Urgenda*: de verplichting om het klimaatstelsel te beschermen in het belang van de huidige en toekomstige generaties, op basis van **billijkheid** en naargelang van hun **gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden** en hun respectievelijke capaciteiten; het **voorzorgsbeginsel**; het **duurzaamheidsbeginsel**.

Een ander principe, dat echt erkend is als gewoonte in de zin van het internationale recht, is **Principe 21 van de Verklaring van Stockholm omtrent de preventie van grensoverschrijdende milieuschade**. Het is aan de lidstaten om het optreden van grensoverschrijdende schade op milieuvlak te voorkomen.

b) Een normaal voorzichtig en voorzorg gedrag

De **schending van de gedragsnorm van een normaal voorzichtige en zorgvuldige overheid** kan ook de vaststelling van een fout rechtvaardigen. Als we dat opnieuw in de context van de klimaatverplichtingen van de Staten plaatsen, bestaat de uitdaging er dus in om aan te tonen dat, zelfs in afwezigheid van een formeel vastgelegde verplichting, de houding van de Staat (**zijn gebrek aan actie of onvoldoende of onaangepaste actie**) duidelijk indruist tegen het **gedrag dat redelijkerwijs verwacht kan worden van een normaal voorzichtige en zorgvuldige overheid**.

Vaak werd erop gewezen dat die juridische figuur voor de rechter veronderstelde om vooruitgang te boeken zonder duidelijk vastgelegde bakens, en hem een grote beoordelingsbevoegdheid liet. De afwezigheid van objectieve normen in omstandigheden waarin de rechter van de burgerlijke verantwoordelijkheid zich nochtans moet uitspreken over het bestaan van een overtreding, is een gangbaar verschijnsel dat **dus geen belemmering vormt voor het aan de kaak stellen van de verantwoordelijkheid van de Staat op het vlak van klimaat**.

De rechter die met een dergelijke kwestie geconfronteerd wordt, zal verplicht zijn om een uitspraak te doen.

De gedragsstandaard van de Staat zal geïnspireerd kunnen worden door **de stand van de wetenschap**. Dat is opnieuw een vaststelling die voortvloeit uit de Urgenda-rechtspraak. De evolutie van de wetenschappelijke bevindingen, het nieuwe aangekondigde rapport van het IPCC en het feit dat de Overeenkomst van Parijs de door de wereld van de wetenschap voorgestelde temperatuurdoelstellingen bekrachtigt, verduidelijken wat redelijkerwijs verwacht wordt van een Staat die belast is met de regulering van de uitstoot van broeikasgassen. De klimaaturgentie is ook een element dat het mogelijk maakt om het normale karakter van het gedrag van de Staat te beoordelen.

De wetenschappelijke gemeenschap is zodanig eensgezind over de urgentie van de klimaatactie en de ontoereikendheid van het huidige beleid dat, **volgens sommigen, wetenschappelijke argumenten zouden kunnen volstaan om de onverantwoordelijkheid van het gebrek aan ambitie van de Staat aan te tonen**.

Bij gebrek aan voldoende bakens inzake "*hard law*" kan de "*soft law*" ook een inhoud geven aan de gedragsnorm van een normaal voorzichtige en toegewijde persoon.

Een van die "*soft law*"-bronnen zijn de **Oslo-Principes** (Oslo-Principes rond de verplichtingen inzake klimaatverandering), die tot doel hebben de verplichtingen die op de Staten en de ondernemingen wegen in de strijd tegen de klimaatontregeling, te verduidelijken. Die werden met name met succes in eerste aanleg aangewend in de zaak *Urgenda*. Die

principes gaan evenwel niet uit van de gemeenschap van de Staten. Het gaat om een dogmatisch werk.

De voorbeeldfunctie van wat elders gebeurt, zou ook in aanmerking kunnen worden genomen. De **gedragingen van de meest zorgvuldige landen**, dit wil zeggen de landen die de meeste inspanningen geleverd hebben om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen, kunnen **als gedragsnormen dienen om de actie van de andere Staten te evalueren**. Een minder ondernemend gedrag **met een gelijke economische en technologische ontwikkeling** zou door een burgerlijke rechter bij wie een zaak in de interne orde aanhangig is, ter discussie kunnen worden gesteld, ten aanzien van de meer toegewijde gedragingen en rekening houdend met de urgentie van het probleem. Een vergelijkbare oefening zou het mogelijk maken om de mogelijkheden te verduidelijken die de Staten krijgen om te voldoen aan hun klimaatverplichtingen (vrijwillig of, in voorkomend geval, op bevel van de nationale rechter). Wat dat betreft, heeft de coalitie van de zeven lidstaten onder leiding van Nederland veel aandacht gekregen. Door het feit dat die landen vooruitlopen op de andere geïndustrialiseerde landen, zouden die landen als voorbeeld kunnen dienen voor de doeltreffende strijd tegen de klimaatontregeling – en op die manier bijdragen tot de vorming van **nieuwe juridische norm binnen het bereik van de rechters**.

Die verschillende benaderingen zijn cumuleerbaar en complementair.

Een kwantitatieve benadering (gebaseerd op een wetenschappelijke analyse of op een percentage vermeld in internationale juridische instrumenten) kan er voornamelijk toe dienen om **de ontoereikendheid vast te stellen** en in voorkomend geval **een bevel** rechtvaardigen **om een ambitieuzer plan uit te werken**. Een stapje verder is mogelijk in geval het betwiste ambitie ook geëvalueerd wordt vanuit andere invalshoeken die als rechtmatig beschouwd worden, zoals eventueel de Oslo-principes (die door de rechtbank erkend worden in de zaak *Urgenda*), of met verwijzing naar de toegewijde gedragingen van de andere Staten.

c) Benadering gebaseerd op de fundamentele rechten

De subjectieve rechten van de individuen zijn van die aard dat ze bepaalde gedragingen vanwege de Staten eisen/verbieden. **Die benadering vereist dat er een *in concreto* schending wordt vastgesteld van een of meerdere welbepaalde fundamentele rechten, bij een welbepaald slachtoffer**.

Als een vereniging in naam van een collectief belang handelt (volgens de normen die haar toegang tot justitie in het interne recht regelen) belet dat niet – *in tegenstelling* tot wat de rechter van eerste aanleg in de zaak *Urgenda* oordeelde – dat de rechten van het Europees Verdrag voor de rechten van de Mens ingeroepen worden in haar eigenlijke nationale verzoek betreffende de inhoud van wat de Staat verweten wordt.

Artikel 34 van het Europese Verdrag, dat preciseert dat enkel een *slachtoffer* van de schending van rechten van het Verdrag (wat een vereniging niet is) voor het Hof beroep

kan aantekenen, is immers een uitsluitend procedurele regel. Een vereniging kan het discours over de rechten van de mens niet inroepen om zijn procesbelang in rechte voor dat Hof te versterken. Maar bij de uiteenzetting van haar bezwaren voor de interne rechter kan een vereniging zich perfect daarop baseren, indien de verdediging ervan onder zijn maatschappelijk doel valt (de verdediging van een gezond leefmilieu).

Via de omweg van de bescherming van andere rechten (waaronder de bescherming van de woonplaats) zijn milieuproblemen (waaronder bepaalde situaties in verband met schadelijke gasconcentraties en luchtkwaliteit) de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens binnengedrongen. Die rechtspraak ontvouwt de verantwoordelijkheid van de Staat bij de bescherming van een gezond leefmilieu, inclusief op het vlak van de inhoud van het beleid (en niet enkel op het niveau van de naleving van de procedures). Resultaten daarvan zijn overigens een symbolische winst (aangezien het discours over de rechten van de mens bijzonder mobiliserend was) en een strategische winst (dankzij de bijzondere remedies waartoe de fundamentele rechten toegang geven: toegang tot bepaalde rechtsgebieden enz.).

In België is het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu expliciet vervat in de Belgische Grondwet (zonder dat er een omweg nodig is via de bescherming van andere rechten), maar het is niet onmiddellijk toepasbaar.

De benadering “via de fundamentele rechten” hangt **nauw samen met de individualisering van de schade en met de vaststelling van een geïndividualiseerd oorzakelijk verband, dat daar een belangrijke beperking van vormt**. Het is moeilijk om een link aan te tonen tussen een actie of een onthouding van een Staat inzake klimaat en welbepaalde gevolgen voor de rechten van een bepaalde verzoeker. Ook hebben de oplossingen die deze benadering oplevert, allemaal dezelfde focus op de individuele dimensie, die ruim onvoldoende is als het over het klimaat gaat. Toch kan een evolutie in de rechtspraak nooit uitgesloten worden.

Dat toont het belang aan om bepaalde, soms gedurfde argumenten uit te testen, zoals het argument dat in mei 2018 voorgelegd werd voor het Hof van Justitie van de Europese Unie door acht gezinnen die zichzelf als slachtoffer van de klimaatverandering beschouwen.

Het inroepen van de rechten en belangen van de toekomstige generaties kan de problemen qua individuatie die op de subjectieve benadering wegen, temperen. Aangezien *alle* rechten en belangen van *alle* burgers van toekomstige generaties mogelijk-kerwijs in het gedrang komen bij gebrek aan een gepast antwoord op de klimaatuitdagingen, is het makkelijker om een oorzakelijk verband te leggen tussen de schending van hun rechten en belangen en een gebrekkig antwoord op die uitdaging.

Die argumenten werden met name met succes in eerste aanleg aangewend in de zaak *Urgenda*. Het succes ervan **hangt evenwel af van de wil van de rechtbank om rekening te houden met die toekomstige rechten**, zij het maar oppervlakkig – want momenteel zijn er nog weinig juridische redeneringen die de rechtbank daartoe aanspoeren (cf., *a contrario, supra* over de algemene beginselen van de UNFCCC), ondanks de

sterke ontplooiing van het dogmatische overleg over die aspecten en de toename van opinierechtbanken die de rechten van de toekomstige generaties inroepen.

Een zelfde redenering geldt deels voor de collectieve rechten van de huidige generaties. Ook al wordt geen enkel recht dat bepaalde groepen (meer bepaald minderheden) collectief bezitten, expliciet beschermd door het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, toch hebben verschillende onder hen hun eigen beschermingsinstrumenten, die ook kunnen worden ingeroepen voor de nationale rechters.

3.2. DE TE KENMERKEN SCHADE

Naast een schuld de Staat moet het bestaan van schade die door het slachtoffer geleden wordt, aangetoond worden om de burgerlijke verantwoordelijkheid van de eerste aan de kaak te stellen.

Klimaatontregeling kan verschillende soorten schade veroorzaken:

- ▶ **individuele schade** (gerichte schade aan de eigendom, gevolgen voor de gezondheid of voor de leefomstandigheden van welbepaalde individuen): die schade is het meest klassiek in het recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid en is het makkelijkst aan te tonen;
- ▶ **collectieve schade** (aantasting van het leefmilieu van bepaalde populaties in hun geheel, grote materiële schade aan gedeelde infrastructuren, opheffing van de ecosysteemdiensten die door een ecosysteem geleverd worden aan de naburige populaties, verhoogde verspreiding van bepaalde pathologieën, aantasting van gemeenschappelijke goederen zoals water en lucht, globale toename van bepaalde sterfteoorzaken): **het merendeel van de schade die door de klimaatontregeling veroorzaakt wordt, is van die aard; het gemeen recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid is echter zeer weinig aangepast** aan dit soort schade;
- ▶ de **zuivere ecologische schade** (de natuur op zich. De aantasting van het klimaat, los van de antropocentrische particuliere of collectieve belangen).

In de meeste gevallen blijft de voorwaarde om schade te individualiseren een belangrijke belemmering voor het aan de kaak stellen van de burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staten (of van de grote vervuilers) wegens hun gebrek aan actie ten aanzien van de klimaatontregeling (of hun rechtstreekse bijdrage).

In afwezigheid van een hervorming van het klassieke stelsel van de verantwoordelijkheid of de creatie van een *sui generis* stelsel zijn drie soorten argumenten mogelijk.

Piste 1: De collectieve schade die de klimaatontregeling veroorzaakt, beter individualiseren

Men kan proberen om de geïndividualiseerde delen van die collectieve schade beter te definiëren, en ze afzonderlijk in te roepen (met voorbehoud van de problemen bij het leggen van het oorzakelijke verband, die verergerd worden als de ingeroepen schade indi-

vidueel is – bijvoorbeeld een ziekte, oogstverlies, de instorting van een huis vlak bij de zee of een welbepaalde overstroming).

Piste 2: Het in aanmerking nemen van collectieve schade door de rechter stimuleren

Het is ook mogelijk om erop te rekenen dat de voorwaarden voor individuatie van de schade in de rechtspraak versoepeld worden, door meer rekening te houden met de collectieve schade (die zou kunnen worden vastgesteld in zijn geheel zonder de individuatie van de specifieke oorzakelijke verbanden te eisen). De strengheid van de huidige test komt voornamelijk van de rechtspraak, terwijl de onbepaaldheid van de termen uit het Burgerlijk Wetboek veel ruimte laat voor evolutie.

Piste 3: De verantwoordelijkheid wegens zuivere ecologische schade voor feitenrechters aanvoeren

We herinneren hier aan de hierboven aangehaalde mogelijkheid dat, in een vergelijkbaar geval, het Belgische Hof van Cassatie de Franse *Erika*-rechtspraak volgt.

3.3. HET TE LEGGEN OORZAKELIJK VERBAND

Opdat de burgerlijke verantwoordelijkheid aan de kaak kan worden gesteld, moet er nog aangetoond worden dat de vastgestelde schade voortgekomen is uit de geïdentificeerde fout. In het gemeen recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid is dat vaak het moeilijkste onderdeel van de bewijsvoering die de verzoeker moet aanbrengen.

Op het vlak van het klimaat zou bewezen moeten worden:

- ▶ dat de onachtzaamheid van de Staat heeft bijgedragen tot de verergering van de klimaatontregeling;
- ▶ dat de klimaatgebeurtenis die de schade veroorzaakt heeft, een gevolg is van die verergering;
- ▶ dat de schade daadwerkelijk veroorzaakt werd door die gebeurtenis (klassiek bewijs).

Binnen die verschillende fasen zijn er allerlei denkbeeldige situaties. De onzekerheden zijn talrijk, evenals de externe factoren die een rol spelen bij het optreden van de schade, in dit geval gerichte klimaatgebeurtenissen, of bij de verergering van de algemene ontregeling (de verantwoordelijkheid is niet uitsluitend die van de Staat. Die van de *Carbon majors*, met een transnationale reikwijdte, begint ook aan de kaak gesteld te worden).

Die elementen bemoeilijken het bewijs van een oorzakelijk verband tussen de schade (zelfs al is die voldoende gekarakteriseerd) die voortvloeit uit de klimaatontregeling, en de fouten (zelfs al worden die correct aangetoond) in de strijd tegen die ontregeling. De zaak *Urgenda* heeft, alweer, echter aangetoond dat dat bewijs niet onoverkomelijk was, waardoor een echt precedent werd gecreëerd.

Wat dat aspect betreft, is het verband met de wetenschappelijke expertise van cruciaal belang.

Dat geldt evenzeer voor de bijzondere rol die opgelegd wordt aan de ontwikkelde landen in het kader van de internationale klimaatakkoorden. De Overeenkomst van Parijs gaat uit van een wedijver naar boven toe, tussen Staten, die, in principe, gedragen moet worden door de landen die daarvoor de middelen en de financiële en technische capaciteit hebben. Als die voorbeeldrol niet ingevuld wordt, kan dit negatieve escalatie-effecten hebben. Het omgekeerde is ook juist, hetgeen bewijst dat coalities om ambitieuzere inspanningen te leveren, belangrijk zijn, net zoals de boodschap die in die kringen uitgedragen wordt.

Een andere weg, die hierboven reeds aangehaald is, zou erin bestaan de te strenge voorwaarden voor individuatie van de schade te overschrijden, door een geheel van individuele schadegevallen aan te halen waarover (wetenschappelijk) geen twijfel bestaat dat minstens een proportie – zelfs beperkend geëvalueerd – te wijten is aan de klimaatontregeling zoals die verergerd is door gebrek aan actie vanwege de Staat die erbij betrokken is. De proportionele verantwoordelijkheid zou een conceptuele steun kunnen bieden aan dit soort redenering.

3.4. HET “REMIIDIUM”: ZAL DE KWESTIE IN HET BELGISCHE RECHT GEHOORD WORDEN?

De kwestie van het “remedium” geeft op zich weinig problemen in het Belgische recht, aangezien het Hof van Cassatie allang erkend heeft dat de burgerlijke verantwoordelijkheid van de overheden door de burgers aan de kaak kon worden gesteld op basis van het gemeen recht van de burgerlijke verantwoordelijkheid (artikelen 1382 en volgende van het Belgische Burgerlijk Wetboek).

We wijzen er ook op dat die verworvenheden niet aan de kaak worden gesteld door de hervorming die momenteel gevoerd wordt onder leiding van Koen Geens.

De burgerlijke verantwoordelijkheid van de overheden blijft daar onderworpen aan het gemeen recht. Dezelfde begrippen inzake fouten gelden daar: ofwel de schending van een gedragsregel uit de wet (in brede zin) die een bepaald gedrag oplegt, ofwel, bij gebrek aan een gedragsregel, de standaard van de normaal voorzichtige en zorgvuldige overheid.

Bovendien kan die verantwoordelijkheid ingeroepen worden zowel als het gaat om de **acties** van de Staat als om zijn foutieve **nalatigheid** (zoals bevestigd door een arrest van het Hof van Cassatie van 28 september 2006). Die tweede situatie is natuurlijk prioritair op het vlak van het klimaatbeleid.

De bevoegdheden van de rechter volgen ook het gemeen recht. De vergoeding van de veroorzaakte schade kan ofwel **per equivalent** (een geldsom) ofwel **in natura** worden opgelegd.

Die tweede vergoedingswijze – die in principe prioritair is – is het domein van de **bevelen**. Inzake burgerlijke verantwoordelijkheid heeft de rechter een uitgebreide bevoegdheid om **de verantwoordelijke van een schadegeval te gelasten** om bepaalde acties

uit te voeren die bedoeld zijn om de schade te vergoeden, maar ook, en dat is cruciaal op klimaatvlak, om **ze te voorkomen**.

We hebben er evenwel aan herinnerd dat de interventiemogelijkheden van de rechter verschillende vormen konden aannemen die compatibel zijn met die principes, en dat een specifieke flexibiliteit gerechtvaardigd kon worden door de uitdaging. Zo zouden de overheden het bevel kunnen krijgen om een **actieplan** voor te leggen dat overeenstemt met de voorgeschreven vergoeding van de schade (adaptatie) en/of preventie van de toekomstige schade (mitigatie en adaptatie).

De preventieve actie die opgenomen is in artikel 18, tweede lid van het Gerechtelijk Wetboek is ook een niet te verwaarlozen, potentieel instrument op het vlak van klimaat. Er werd tijdens het seminarie met name op gewezen dat de urgentie waarover de wetenschappelijke gemeenschap het quasi unaniem eens is, een juridische basis kan vormen voor een preventieve actie, die volgens het Gerechtelijk Wetboek bedoeld is om "**de schending van een in ernstig gevaar recht te voorkomen**".

4. NIEUWE BELGISCHE STELSLS INZAKE VERANTWOORDELIJKHEID?

- ▶ *Een hervorming van het Burgerlijk Wetboek is aan de gang.*
- ▶ *Die hervorming heeft vernieuwende mogelijkheden, maar zou ook andere vorderingen inzake milieu kunnen inhouden.*
- ▶ *De recente evolutie van het Franse recht, dat de deur openstelt voor de vergoeding van “zuivere” ecologische schade, volgens modaliteiten waarbij een schuld niet moet worden aangetoond, trekt in het bijzonder de aandacht.*

Het vorige deel hernam de mogelijkheden van een vernieuwende interpretatie van het bestaande wettelijke kader die overwogen zijn door de deelnemers om het aan de kaak stellen van de burgerlijke verantwoordelijkheid van de Belgische Staat te ondersteunen. Dit deel gaat verder dan die *de lege lata* benadering en overweegt verschillende mogelijkheden op het vlak van hervorming van/toevoeging aan dit gemeen recht.

Eenzijds overwoog men een opname in het Burgerlijk Wetboek in vrije bewoordingen, terwijl er momenteel bij de Belgische wetgever geen expliciet ontwerp bestaat (1); anderzijds legde men de nadruk op verschillende interessante elementen die voorkomen in het lopende ontwerp tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek, omwille van hun mogelijkerwijs positief effect op de klimaatgerelateerde burgerlijke verantwoordelijkheid van de Staat (2).

4.1. OPNAME VAN KLIMAAT/LEEFMILIEU IN HET BURGERLIJK WETBOEK: PERSPECTIEVEN

Een eventuele opname van een specifieke verantwoordelijkheidsclausule in verband met het respect voor het leefmilieu in het Burgerlijk Wetboek werd beschreven als meerdere troeven hebbende.

Het **symbolische gewicht** van een dergelijke opname werd met name meerdere keren benadrukt. Dat gewicht zou zich evenzeer tot de burgers (bestemmingen van het Burgerlijk Wetboek, die zeer weinig op de hoogte zijn van hun eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van de natuurlijke milieus) als tot de rechters richten (die belast zijn met de naleving ervan, die soms teveel twijfelen om een “milieugerelateerde” tint te geven aan het stelsel inzake verantwoordelijkheid van gemeen recht). Bovendien zouden **diverse juridische voordelen** voortvloeien uit een dergelijke opname ten opzichte van de bestaande stelsels.

De bespreking focuste meer op de verantwoordelijkheid wegens milieuschade in het algemeen dan op de precieze kwestie van de verplichtingen van de Staat inzake klimaat. In de meeste situaties werd immers geoordeeld dat **een specifieke opname van het klimaat boven op een algemene verwijzing naar het leefmilieu overbodig zou zijn, aangezien de algemene verwijzing volstaat.**

Verschillende pistes werden overwogen, nu eens op basis van ervaringen inzake vergelijkend recht, dan weer op dogmatische voorstellen of terreinvaststellingen. De omvang van de bescherming die toegekend wordt aan leefmilieu en klimaat zal natuurlijk afhangen van de wetgevingskeuzes van een eventuele opname.

Piste 1: Een nationale aanvulling bij de Europese richtlijn van 2004?

Meermaals benadrukte men de **complexiteit van het stelsel dat ingevoerd is door de Europese richtlijn 2004/35 inzake milieuverantwoordelijkheid**, dat in feite een stelsel van administratieve "policy" is (omgezet door de Gewesten en de federale overheid) om de preventie of de dringende reactie ten aanzien van milieuschade te vergemakkelijken. Volgens sommige deelnemers vormt die complexiteit een belemmering voor de doeltreffendheid ervan, want de actoren op het vlak van milieubescherming zijn niet in staat om de richtlijn op een gepaste manier in behandeling te nemen. Met name de **kwesties van de toepassingsgebieden** van de richtlijn werden aangeduid als een kritieke fase waarin heel wat initiatieven kunnen mislukken of op een blijvende manier gehinderd kunnen worden.

Een bepaling van het Burgerlijk Wetboek zou niet dezelfde beperkingen qua toepassingsgebieden hebben als de richtlijn uit 2004: het stelsel dat zij zou instellen, zou dus **makkelijker kunnen worden ingeroepen** en er een interessante nationale aanvulling op vormen. Het zou ook mogelijk zijn om de ondoorzichtigheid van het ingestelde regime te verminderen, wat zowel symbolisch als pragmatisch een winst zou betekenen.

Volgens andere deelnemers ligt de voornaamste belemmering voor de doeltreffendheid van die richtlijn evenwel niet zozeer in de techniciteit ervan (die ze noodzakelijk vinden), maar in een gebrek aan noodzakelijke gegevens voor de uitvoering ervan, en in de onderfinanciering van de actoren die belast zijn met de toepassing ervan.

Die praktische problemen, die door een symbolische wijziging zeker niet weggeveegd zouden worden, mogen niet onderschat worden (noch op de achtergrond geschoven worden, ten bate van een cosmetische wijziging van het wettelijke kader).

Piste 2: Een verantwoordelijkheidsstelsel buiten schuld?

In het Franse Burgerlijk Wetboek voeren de nieuwe bepalingen die een vergoedingsplicht voor zuivere ecologische schade instellen (nieuwe artikelen 1246 tot 1252), een stelsel in van "verantwoordelijkheid **buiten schuld**"; het is niet nodig om aan te tonen dat het gedrag dat milieuschade veroorzaakt heeft, een "schuld" vormt in de zin van de burgerlijke verantwoordelijkheid, om een rechtsvordering inzake verantwoordelijkheid te rechtvaardigen.

De beoogde schade veronderstelt ook geen materieel of moreel verlies voor een persoon of een gemeenschap meer, maar omvat de schade die uitsluitend veroorzaakt is aan een ecosysteem. De vergoeding van de schade gebeurt ofwel in natura (herstellen van het milieu in zijn oorspronkelijke toestand) ofwel in equivalenten, door storting van een som die bedoeld is voor milieubescherming.

Dat verantwoordelijkheidsstelsel biedt verschillende voordelen. Het **beperkt de problemen inzake bewijsvoering betreffende de fout, en verruimt het spectrum van de schade die tot vergoeding noodzaakt**. Het veegt evenwel de problemen betreffende het leggen van het oorzakelijk verband tussen een gedrag (veeleer dan een fout) en de schade, en de problemen betreffende de individualisering van de verantwoordelijkheid van de Staat, niet weg.

De vergoedingsplicht in natura (of in equivalenten via een voor herstel bestemde som) voor het aangetaste milieu heeft echter een zeker belang, in het bijzonder als de kosten voor herstel/aanpassing die door de belasting gefinancierd worden, ontoereikend zijn of exclusief toegekend worden aan de voor de mens noodzakelijke ecosystemen (hetgeen niet het begrip van zuivere ecologische schade vereist).

Piste 3: Een beheersstelsel naar het Amerikaanse voorbeeld van de “public trust”?

In de Amerikaanse “Juliana”-rechtspraak wordt de doctrine van de *public trust* op de voorgrond geplaatst. Volgens die doctrine (die gelijkenissen vertoont met bepaalde burgerrechtelijke begrippen) zijn bepaalde bronnen (zoals oevers - *the beds and shores of all navigable waters in the state*) de door de Staat bewaakte gedeelde eigendom van alle burgers; de regering heeft de plicht om die bron van schade die haar bedreigt, te beschermen om zich ervan te verzekeren dat de huidige en toekomstige begunstigen ervan er zullen kunnen blijven het genot van hebben.

Op verzoek van de doctrine is het gebrek aan actie vanwege de Staat ten aanzien van de klimaatverandering, via een soepele interpretatie van die doctrine verder dan de gevallen waartoe ze in het begin beperkt was, voor de Amerikaanse rechtbanken gebracht.

Die **vernieuwende interpretatie van de beheersverplichtingen van de Staat**, gebaseerd op een oud concept, heeft minstens een tweevoudig belang. Ze maakt het enerzijds mogelijk om een duidelijke beheersverplichting (van constitutionele aard) te identificeren bij de Staat – en zelfs bij een overheidsinstantie die duidelijk geïdentificeerd is in een van de gevallen (het advies van de Washington State Court *Foster v. Washington Department of Ecology* van 19 november 2015: het ging om het Washington Department of Ecology). Anderzijds verleent ze die beheersverplichting een sterk preventief karakter, en leidt ze de verplichting eruit af om de toekomstige impact van de klimaatopwarming op wat onder haar beheer valt, te verhinderen.

Tijdens de besprekingen over het Belgische recht werd met name benadrukt dat een interpretatie van artikel 714 van het Belgische Burgerlijk Wetboek (“Er zijn zaken die aan

niemand toebehoren en waarvan het gebruik aan allen gemeen is. Politiewetten bepalen hoe het genot daarvan geregeld wordt") die aanleunt bij dat Amerikaanse gebruik van de doctrine van de *public trust*, momenteel voor de rechter hangende is in het kader van de Klimaatzak.

Bovendien zou een beheersverplichting die vergelijkbaar is met wat de doctrine van de *public trust* veronderstelt, wel degelijk op Belgisch gewestelijk niveau bestaan op het vlak van waterbeheer. De Vlaamse Milieumaatschappij (VMM) neemt bijvoorbeeld in Vlaanderen diverse taken inzake waterbeheer op zich (www.vmm.be). Niettemin, voegde men eraan toe, worden dergelijke **beheerstaken die de Staat toebehoren, systematisch overwogen in curatieve termen (beheer van overstromingen of watervervuiling), en nooit in termen van preventieve actie rond de schadeorzaken.**

Piste 4: Een specifiek verantwoordelijkheidsstelsel voor collectieve schade?

Gezien de vaak aangehaalde moeilijkheid om de collectieve schade die veroorzaakt wordt door de klimaatontregeling, aan te halen in het perspectief van de burgerlijke verantwoordelijkheid, zou juridische vooruitgang rond die kwestie een veilige vooruitgang betekenen in termen van klimaatgerelateerde burgerlijke verantwoordelijkheid (van de Staat, maar ook eventueel van vervuilende privé-actoren).

Indien een dergelijke verduidelijking niet tot stand gebracht wordt via een herinterpretatie in de rechtspraak, zou het dus zeer interessant zijn om **het verantwoordelijkheidsstelsel dat toepasbaar is op de collectieve schade** (in zo technisch en zo operationeel mogelijke bewoordingen) te verduidelijken via een wijziging van de wetgeving.

4.2. DE LOPENDE HERVORMING VAN HET BURGERLIJK WETBOEK: POTENTIEEL VAN HET HUIDIGE ONTWERP

In het huidige ontwerp tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek is geen vermelding gemaakt van de vergoeding van ecologische schade. Globaal genomen betreuren de deelnemers dat. In dat opzicht werd herinnerd aan het opiniestuk dat door meerdere deelnemers van het seminarie ondertekend was.

Meermaals werd echter de nadruk gelegd op **bepaalde elementen van het ontwerp tot herziening die een potentieel belang zouden kunnen inhouden voor het aan de kaak stellen van de verantwoordelijkheid van de Staat inzake klimaat.**

Eenzijds versoepelen bepaalde algemene bepalingen het oorzakelijk verband en vervangen ze meer bepaald een stelsel van **proportionele causaliteit** door het huidige stelsel van gelijkwaardigheid van de voorwaarden (een nieuwigheid die nuttig zal kunnen zijn op het vlak van klimaat: het laat toe om zich te concentreren op de verhouding van schade waarvan het verband met het gebrek aan actie inzake klimaat bewezen is, en om uitsluitend in dat opzicht de veroordeling van de Staat te eisen).

Er wordt ook aandacht besteed aan de schending van **collectieve belangen**. Het gaat niet om een speciaal verantwoordelijkheidsstelsel, noch om een effectieve aanpassing van het gemeen recht aan de collectieve schade en fouten, maar die vermelding zou kunnen dienen als een potentiële verankering die gunstig is voor vernieuwende interpretaties.

Wat de remedies betreft, wordt de mogelijkheid ingevoegd om de **vergoeding van de kosten voor preventie van schade** (ook extrapatrimoniaal) op te leggen.

Een ander interessant onderdeel van het ontwerp: de onderwerping van de overheden aan het gemeen recht van de verantwoordelijkheid wordt niet alleen behouden, maar moet ook verduidelijkt worden.

Het ontwerp voorziet ook in richtsnoeren ter attentie van de rechter om de gedragingen volgens de norm van de goede huisvader te onderzoeken.

COLOFON

Rapport van het tweede academisch seminarie van 28 mei 2018, opgesteld door **D. Misonne**, L. Triaille en C. Nennen van de *Université Saint-Louis - Bruxelles* in opdracht van de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (Dienst Klimaatverandering).

Dit document is ook beschikbaar in het Frans.

Een elektronische versie van dit rapport kan worden geraadpleegd via :

<https://cedre.hypotheses.org/324> en <https://www.klimaat.be/klimaatgovernance>